ĪŚĀVĀSYOPANIŞAT

Text 1

Īśāvāsyam idam sarvam yat kiñca jagatyām jagat Tena tyaktena bhuñjīthā mā gṛḍhaḥ kasya svid dhanam. (1)

Śrīmad-Ānandatīrthabhagavatpādācāryaviracitam Īśāvāsyopanişadbhāşyam

Nityānityajagaddhātre nityāya jñānamūrtaye Pūrņānandāya haraye sarvayajñabhuje namaḥ. (1) Yasmād brahmendrarudrādidevatānām śriyo'pi ca Jñānasphūrtiḥ sadā tasmai haraye gurave namaḥ. (2)

Svāyambhuvo manur etair mantrair bhagavantam ākūtisūnum yajñanāmānam viṣṇum tuṣṭāva. 'Svāyambhuvaḥ svadauhitram viṣṇum yajñābhidham manuḥ

Īśāvāsyādibhir mantrais tustāvāvahitātmanā

Rakṣobhir ugraiḥ samprāptaḥ khāditum mocitas tadā Stotram śrutvaiva yajñena tān hatvā'vadhyatām gatān Prādādd hi bhagavāms teṣām avadhyatvam haraḥ prabhuḥ Tair yadhyatvam tathā'nyaṣām atah ka'nya haraḥ prabhuḥ

Tair vadhyatvam tathā'nyeṣām ataḥ ko'nyo hareh prabhuḥ' iti brahmānde. Bhāgavate cāyam evārtha uktah. Īśasyāvāsayogyam **īśāvāsyam. Jagatvām**

prakṛtau. **Tena** īśena **tyaktena** dattena **bhuñjīthā**ḥ.

'Svataḥpravṛttyaśaktatvād **īśāvāsyam idaṁ jagat** Pravṛttaye prakṛtigaṁ yasmāt sa prakṛtīśvaraḥ Tadadhīnapravṛttitvāt tadīyaṁ **sarvam** eva **yat** Taddattenaiva **bhuñjīthā** ato nānyaṁ prayācayet' iti brahmāṇḍe. (*Īśāvāsyopanisadbhāsya* 1)

Śrīmaj-Jayatīrthabhikṣuviracitā Īśāvāsyopanisadbhāsyatīkā

Om. Yajñam yajñabhujam prājñam pūrṇaprajñamunīśvaram Manojñaguṇam āseve sujñānadam aharniśam Śrīmacchrīvadanāmbhojagatasaundaryasaurabham Lihadbhyām locanālibhyām bhagavān pātu no hariḥ.

Kāṇvīm mantropaniṣadam yathāvad vyākariṣyan bhagavān ācāryaḥ cikīrṣitāvighna-parisamāptyādiprayojane tatpratipādyadevatāstutinatī prathamam nibadhnāti---**nityeti**. '**Sarvayajñabhuje**' iti sarvayajñabhoktṛtvād yajñanāmna ity arthaḥ. Yathoktam---'Sukharūpasya bhoktṛtvāt' (Nāradīya / MGB 7.6) iti. Apūrṇasukhāḥ sukhārtham bhogān bhuñjate, kim tathā harir api? Nety āha---**pūrṇānandāye**ti. 'Bhogās tu līlayā' iti bhāvaḥ.

Pūrṇānandatvam hareḥ kutaḥ? ity ata āha---jagaddhātra iti. Tad uktam---'Ko hy evānyāt' (TU 2.7.1) ityādi. Dhātrtvam cānityānām eva, na tu nityānām, anādheyātiśayatvād iti nāśankanīyam iti bhāvenāha---**nitvānitve**ti. 'Nityam nityātmanā yatah' (AV 2.2.35-36) ityādeḥ. Aśarīrasya na jagaddhātrtvam, śarīritve maraṇam syād ity ata āha--**jñānamūrtave nitvāve**ti. Mūrtimattvāj jagaddhātrtvopapattih, tasyāś ca mūrter jñānādyātmakatvena nityatvopapattir iti. Vakṣyate caitat sarvam---'yāthātathyato'rthān vyadadhāt' (ĪU 8), 'Vāyur anilam amrtam' (ĪU 17), 'Yat te rūpam kalyānatamam' (ĪU 16), 'Sa paryagāc chukram' (ĪU 8), 'Tasminn apo mātariśvā dadhāti' (ĪU 4) ityādi. 'Devatāpranāmānantaram gurupranāmah kartavvah' iti śisvān grāhavitum gurutvenāpi harim pranamati---**vasmād** iti. '**Brahmādīnām** aprāptajñānam utpadyate, śriyas tu sarvadā vidyate' iti sūcayitum '**śriyo'pi**' iti pṛthaggrahaṇam. **Ca**śabdo'vadhāraṇe 'yasmāt' ity anena sambadhyate. Jñānasphūrtiḥ jñātavyārthapratibhā. Yathāyogyam kriyādhyāhārah. 'Yo ha vā aviditārsacchandodaivatabrāhmanena mantrena vajati yājayati adhyāpayati vā sthānum varcchati garte vā padyate pra vā mīyate' (ĀB 1.1.6) iti śruter 'devatādijñānavata eva vidyā phalati' iti jñāyate. Tatra brāhmanapadopalaksitārthajñānam vyākhyānād eva bhavişyati. Chandojñānam tv akṣaragaṇanayā sukaram eva. Rṣidevate tu jñāpayann āha---svāyambhuva iti. Vyācikīrsitatvena buddhau prakrtatvād 'etaih' ity uktam. Mūrtyantaram vihāya yajñasya stutau kim kāraņam? ity ato viśesatah svasambandham āha---ākūtisūnum iti. 'Bhagavantam' iti pūjārtham. Kuta etad avagamyate? ity ata āha---svāyambhuva iti. Avahitātmanā sāvadhānena manasā. Yady apy asau svaparamokṣārtham tuṣṭāva, tathā'py avāntaram asya phalāntaram siddham ity āha---raksobhir iti. Tadā stutikāle stotram śrutvaiva tadasahamānaih raksobhih khāditum samprāpto vajñena tebhyo mocita ity arthah. Tān 'rāksasān' ity adhyāhārena pumllingopapattih. Avadhyatve kāranam āha---prādādd hīti. Nanu, bādhane katham teṣām śaktiḥ? ity ata āha---tair iti. 'Anyeṣām tair vadhyatvam' iti teṣām anyavadhe sāmarthyam ity arthah. **Tathā**śabdo varasamuccaye. Yata evam harih śivavaram apy atikrāntavān, ato harer anyah ko nāma prabhuh samarthah, kintu harir evety arthah. Atra pramānāntaram āha---**bhāgavate ce**ti. Īśāvāsvādimantrānām vo'**rtho** vaksvate'**vam** eva bhāgavate'stamādāv uktah. Tatra ca 'manuh stotā, yajñanāmā viṣṇuh stutyah' iti spastam pratīvate. Tatsamākhyānād atrāpi tayor eva rsidevatātvam jñayata iti bhāvah. Anenopanisado'dhikārivisayaprayojanābhisambandho'pi darśito bhayati. Manyādīnām adhikārinām yajñanāmno visnor visayasya, moksasya pradhānasya raksonirasanasyāpradhānasya ca prayojanasya sūcitatvāt. Ato yuktam etad upaniṣado vyākhyānam gahanārthatvāc ceti. 'Upadistam api tattvam adhikāriņa eva hi hrdaye'vatisthate, nānyasya' iti tattvam vivaksur upanisadadhikārasiddhyartham vicchinnatrsnatvam tāvad ādvena mantrena sopapattikam vidhatte. Tatreśāvāsvapadam durgamārthatvād vyākhyāti---īśasyeti. Anena 'āvāsam arhati' ity āvāsyam, 'īśasyāvāsyam **īśāvāsyam**' ity uktam bhayati. '**Jagatyām**' ity etat 'prthiyyām' ity anyathāpratītinirāsāya vyācaste---jagatyām iti. 'Tena' iti parāmarsasya visayo na pratīyate, tyaktasya ca bhogasādhanatvam ayuktam. Ato durgamārtham trtīyapādam vyākhyāti---teneti. Samāse upasarjanībhūtasyāpīśasya buddhyā vivekenāyam paramarşa iti bhāvah. Pūrvārdhoktatātparyaparāmarsas cāyam iti jñātavyam. Tatas cāyam mantrārthaḥ. Yat kiñca jagad idam tat sarvam pravṛttyartham ātmana īśasyāvāsam arhatīti tāvat 'Tad evānuprāviśat' (TU 2.6.1) iti śrutiprasiddham. Tena jñāyate--- 'svayam idam pravṛttāv aśaktam parameśvarādhīnam' iti. Kim ca 'jagatyām prakṛtāv idam sarvam āśritam' ity etat 'Ākāśa eva tad otam ca protam ca' (BU 3.8.7) iti śrutisiddham.

Prakṛtiś ca parameśvarādhīnā. 'Etasmin khalv akṣare gārgy ākāśa otaś ca protaś ca' (BU 3.8.11) ityādiśruteḥ. Tato'pi sarvam asvatantram parameśvarādhīnam iti vijñāyate. Yata evam īśvara eva svatantras, **tena** kāraṇena **tene**śena **tyaktena** dattena vittena, yādṛcchayā labdheneti yāvat. **Bhuñjīthāḥ** bhogam kuryāḥ. Yataś ceśād anyad asvatantram, tena tasya dāne sāmarthyābhāvāt, **kasyasvid** kasyāpi rājādeḥ sakāśād **dhanam mā gṛdhaḥ** mā kāṅkṣethāḥ. Mantrārthasthāpanāya smṛtisamākhyām āha---svata iti. Svataḥpravṛtty-aśaktatvād evedam jagat pravṛttaya īśāvāsyam. Anyathā tan na syāt. Ata īśāvāsyatvāt svataḥpravṛttyaśaktam īśādhīnam. Kim ca, yasmād idam prakṛtīgam, yasmāc ca viṣṇuḥ prakṛtīśvaras, tato'pi. Yad yasmād evam uktaprakāreṇa tadadhīnasvarūpatvāt sarvam vittam tadīyam evātas taddattenaiva bhuñjīthāḥ. Ataḥ parameśvarād anyam na prayāceta bhavān ity arthaḥ. (*Īśāvāsyopaniṣadbhāṣyaṭīkā* 1)